

Examen VWO
2025

tijdvak 1
maandag 19 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Real Humans

De Zweedse serie *Real Humans* draait om hubots, robots die eruitzien als mensen. De hubots hebben een USB-poort op hun lichaam en kunnen voor allerlei taken worden geprogrammeerd. Er zijn bijvoorbeeld klusjesbots, lopendebandbots, nannybots en seksbots. Steeds meer mensen nemen een hubot in huis en ze krijgen een steeds belangrijkere plaats in de samenleving.

In de serie hebben de mensen uiteenlopende meningen over de hubots. Sommigen juichen toe dat er hubots zijn, anderen vrezen dat ze door hubots zullen worden vervangen als werkracht, familielid of zelfs als minnaar. Matilda, een van de mensen, voert een gesprek met de hubot Anita:

tekst 1

Matilda: 'Ik was vergeten dat je niet kunt denken.'
Hubot Anita: 'Ik denk wel.'
Matilda: 'Denk je?'
Hubot Anita: 'Ja.'
Matilda: 'Wat jij doet is geen denken. Het is meer zoiets als berekeningen maken. Zoiets als een rekenmachine. Snap je het verschil?'
Hubot Anita: 'Ja.'
Matilda: 'Leg dan maar uit wat ik bedoel.'
Hubot Anita: 'Alle gedachten zijn berekeningen. Maar van sommige gedachten weet je niet wat ze willen berekenen.'

bron: Real Humans, seizoen 1, aflevering 5, Lumière 2012

De opvatting dat alle gedachten berekeningen zijn, zou kunnen aansluiten bij het functionalisme.

3p 1 Leg uit wat het functionalisme inhoudt, met de begrippen:

- input en output, en
- mentale representatie.

Leg vervolgens uit in welk opzicht hubot Anita in tekst 1 een functionalistische opvatting van cognitie heeft.

Het gesprek gaat verder:

tekst 2

Matilda: 'Ik bedoel misschien meer dat je niks voelt. Je wilt niks. Je doet alleen wat wij je opdragen.'

Hubot Anita: 'Hoe wil je dan dat ik ben?'

Matilda: 'Dat bedoel ik. Trek je niks aan van wat ik wil. Hoe wil je zelf zijn? Vertel 's wat over jezelf. Waar werkte je voordat je hier kwam? Waarom ben je verkocht? Hoe voelde dat? Weet je waarom je op mijn zenuwen werkt? Je bent zo walgelijk tevreden. Zo afgesloten.'

Hubot Anita: 'Ik kan niet bij de herinneringen uit de tijd voor ik Anita werd. Soms komen er beelden boven die ik niet herken.'

bron: Real Humans, seizoen 1, aflevering 5, Lumière 2012

Anita is een hubot die net gereset is en geen herinneringen heeft. Volgens Hubert Dreyfus bepaalt het menselijk lichaam hoe we onszelf ervaren en hoe we in de wereld staan. Hij noemt drie functies van het lichaam die een computer volgens hem niet kan nabootsen. Een van de functies is dat het lichaam verwachtingen overbrengt van de visuele waarneming op andere zintuigen.

- 3p **2** Geef de **andere twee** functies van het menselijk lichaam volgens Dreyfus weer.
Leg vervolgens met **een** van deze twee functies **en** tekst 2 uit dat Anita verschilt van een mens.

'Wanneer gaan we opa opstarten?' klinkt in seizoen 2 van *Real Humans*. De opa van Matilda heeft zich na zijn dood laten namaken als een hubot en staat bij zijn familie in een doos op de stoep. Direct na het opstarten van deze hubot noemt opa zijn dochter en kleinkinderen bij hun naam. Die avond vertelt opa aan zijn dochter hoe trots hij op haar is. Zij reageert ontroerd.

Volgens sommige 4E-cognitiefilosofen is er bij mensen sprake van *enactive cognition*.

- 1p **3** Beargumenteer of bij de hubot opa volgens jou sprake is van *enactive cognition*.

Sommige mensen in *Real Humans* worden verliefd op een hubot en beginnen een liefdesrelatie.
Filosoof Martijntje Smits beschrijft een gevaar van zo'n relatie vanuit ethisch perspectief:

tekst 3

Als je de ene mens door een robot vervangt, leert de andere mens een object te gebruiken, hoe ingenieus die robot misschien ook bewustzijn simuleert. Dat is niet te vergelijken met interactie tussen twee subjecten. We hebben een machtsverhouding met machines: de relatie is instrumenteel en niet wederkerig. Je kunt zelfs gewend raken aan die instrumentaliteit en daardoor mensen op dezelfde antisociale manier gaan behandelen. Een beangstigende gedachte.

bron: *Plato's Symposium voor robotliefde, Filosofie Magazine, 2018*

Binnen de ethiek wordt een verschil gemaakt tussen instrumenteel handelen en intrinsiek handelen.

- 2p 4 Leg dit verschil uit met tekst 3.
Beargumenteer vervolgens met deze uitleg van het verschil tussen instrumenteel en intrinsiek handelen of een liefdesrelatie met een hubot volgens jou mogelijk is.

De hubots nemen steeds meer taken van mensen over en voeren die soms beter uit dan mensen dat kunnen. Een voorbeeld is een huishoudsterhubot die voor de menselijke opa Lennart zorgt. De familie houdt van een afstand de omgang van de hubot met opa in de gaten, omdat de hubot en opa onderling vaak conflicten hebben. Opa wil bijvoorbeeld dat de hubot koopt wat hij haar vraagt, maar ze wijst hem erop dat ze er is voor zijn welzijn. Als hij koffie wil, weigert ze hem die te geven omdat hij een hoge bloeddruk heeft. Zij heeft dit tijdens zijn slaap geconstateerd en geeft hem vervolgens thee.

Katherine Hayles gebruikt het begrip cognitieve assemblages.

- 1p 5 Leg met het voorbeeld van de familie van opa en de huishoudsterhubot uit wat Hayles bedoelt met cognitieve assemblages.

Terwijl de hubots steeds meer worden opgenomen in de samenleving, rijst de vraag of zij rechten hebben. De advocaat in de serie verdedigt onder andere het recht op een arbeidscontract voor hubots. Hierdoor zou de huishoudsterhubot het recht hebben op een bepaald loon voor een bepaald aantal uren en op een aantal vakantiedagen.

Volgens Hayles blijven mensen verantwoordelijk voor wat niet-menselijke cognitie doet.

- 2p 6 Leg uit dat Hayles geen rechten zou toekennen aan hubots.
Beargumenteer vervolgens met het voorbeeld van de huishoudsterhubot of hubots volgens jou rechten moeten hebben.

Opgave 2 Afrofuturisme

Afrofuturisme is een stroming in kunst, literatuur, film en muziek. Daarin worden Afrikaanse tradities en mystiek gecombineerd met technologische sciencefiction en fantasy.

De afrofuturistische kunstenaar Rashaad Newsome heeft voor zijn kunstwerk *Being* een digitale figuur gecreëerd. Deze artificiële intelligentie (AI) kan de rol aannemen van een West-Afrikaanse verhalenverteller en coach, een danser en een historicus. Newsome roept met dit kunstwerk vragen op over mensbeelden.

Volgens Andy Clark zijn mensen *natural-born cyborgs*.

- 2p 7 Leg dit mensbeeld van Clark uit. Ga daarbij in op zijn opvatting dat het brein goed is in het gebruiken van de omgeving.

Het kunstwerk *Being* is interactief.

Toeschouwers gaan met de digitale figuur in gesprek. Zij praten door een microfoon en de digitale figuur geeft antwoord en stelt wedervragen. De gesprekken gaan bijvoorbeeld over

vrijheid, lichamelijke autonomie of het toenemende gebruik van AI.

Clark maakt een onderscheid tussen een cyborg en een interface.

- 1p 8 Leg uit dat toeschouwers **niet** via een interface met de digitale figuur in het kunstwerk *Being* communiceren.

Afrofuturistische kunstwerken verbeelden vaak een mogelijke toekomst. Ook Newsome wil dit doen met zijn kunstwerk *Being*. De digitale figuur heeft – zoals Newsome het noemt – *agency*, de vrijheid om te handelen. Volgens Newsome verdient elke ‘being’ *agency*. Soms begint de digitale figuur in *Being* zomaar te dansen of op eigen initiatief te vertellen over een bepaald onderwerp.

Jos de Mul speculeert over het toekomstige wezen van de mens en beschrijft onder andere het extrahumanistische zwermgeest-scenario en het posthumanistische zombie-scenario. Beide scenario's roepen ethische vragen op.

- 4p 9 Geef De Muls extrahumanistische scenario weer **en** geef een voorbeeld van een ethische vraag die bij dit scenario kan spelen.
Geef vervolgens De Muls posthumanistische scenario weer.
Leg tot slot met het voorbeeld van de digitale figuur in *Being* uit welke ethische vraag bij dit scenario kan spelen.

Afrofuturisme is een reactie op de Europese koloniale geschiedschrijving over het slavernijverleden. Daarin is eeuwenlang geen aandacht geweest voor de manier waarop zwarte tot slaaf gemaakten zijn beroofd van hun mens-zijn.

In de gefantaseerde toekomstbeelden van afrofuturistische kunstenaars worden de menselijke identiteit en de verhoudingen tussen zwarte en witte mensen niet bepaald door de raciale blik van het kolonialisme.

Afrofuturistische kunstenaars creëren allerlei mensbeelden zonder die geschiedenis, geïnspireerd op technologie zoals in het voorbeeld van *Being*, of gebaseerd op Afrikaanse mythologie.

Volgens Piet Vroon en Douwe Draaisma zijn mensbeelden historisch contingent. Zij gaan hierbij uit van technische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Historische contingentie kan ook vanuit andere gebieden worden uitgelegd.

- 1p 10 Leg uit dat afrofuturistische mensbeelden laten zien dat mensbeelden historisch contingent zijn.

Bij een tentoonstelling waar Newsomes werk te zien was, wordt de afrofuturistische kritiek op de raciale blik van het kolonialisme als volgt beschreven:

tekst 4

[Afrofuturistische] kunstwerken beginnen met bewustzijn van het idee dat 'ras' sociaal geconstrueerde fictie is. Biologisch-wetenschappelijk is er geen verschil tussen mensen met verschillende kleuren behalve de kleur van hun huid. [...] In deze tentoonstelling verbeelden zwarte kunstenaars uit de Afrikaanse diaspora [afstammelingen van tot slaaf gemaakte Afrikanen die buiten Afrika leven] hun eigen fantasie om naar andere mogelijkheden te kijken dan de raciale blik van vandaag de dag, naar andere manieren om de realiteit te construeren.

bron: Kunsthal.nl, In the black fantastic, 2022/2023

Volgens Helmuth Plessner wordt de menselijke bestaanservaring gekenmerkt door excentrische positionaliteit. Deze bestaanservaring neemt Plessner als uitgangspunt voor zijn antropologische wet van bemiddelde onmiddellijkheid.

Volgens Frantz Fanon is de bestaanservaring van mensen van kleur gevormd door de blik van anderen.

- 3p 11 Leg de afrofuturistische kritiek op de raciale blik van het kolonialisme in tekst 4 uit met:
- Fanons argument dat de bestaanservaring van mensen van kleur is gevormd door de blik van anderen,
 - Plessners begrip excentrische positionaliteit, en
 - Plessners wet van bemiddelde onmiddellijkheid.

De voorstellingen van de zwarte danseres en choreograaf Cherish Menzo passen in de stroming van het afrofuturisme. Zij onderzoekt in haar manier van bewegen het zwarte lichaam: hoe zijzelf en anderen dit ervaren. In haar voorstellingen creëert ze een vervreemdend universum waarin ze de grens tussen wit en zwart bevraagt en die grens laat vervagen door een 'raadselachtige nieuwe manier van bewegen' te ontdekken. Hieraan ging een zoektocht vooraf waarin zij wilde loskomen van zowel westerse als niet-westerse perspectieven op het lichaam in dans:

tekst 5

Menzo vertelt dat ze haar hiphopachtergrond en andere 'zwarte' stereotypes zo veel mogelijk van zich heeft afgeschud, bang om in dat hokje geduwd te worden: 'Ik wilde een technische danseres worden en gewaardeerd en erkend worden vanuit een westers perspectief. [Nu heb ik] de ruimte gevonden om te onderzoeken wat mij triggert, op mijn manier. Heel bevrijdend.'

bron: Francine van der Wiel, Cherish Menzo: In 'Jezebel' onderzoek ik wat mij triggert, NRC 2020

In de fenomenologie van Maxine Sheets-Johnstone is de bestaanservaring van de mens gegrond in het bewegende lichaam.

2p 12 Leg deze opvatting van Sheets-Johnstone uit.

Beargumenteer vervolgens met tekst 5 of Menzo's onderzoek naar het zwarte lichaam aansluit bij deze opvatting van Sheets-Johnstone.

Volgens Donna Haraway heeft de mens de opdracht om te blijven beantwoorden aan wat het bestaan van ons vraagt.

2p 13 Leg deze opvatting van Haraway uit.

Beargumenteer vervolgens met tekst 5 of Menzo volgens jou met haar voorstellingen waarin ze de grens tussen wit en zwart bevraagt, aansluit bij deze opvatting van Haraway.

Existentialisten zouden het wezen van de mens als volgt kunnen definiëren: de mens is een wezen bij wie de existentie voorafgaat aan de essentie.

Die definitie kan aansluiten bij Miriam Rasch' beschrijving van het *e/se*.

In een artikel wordt Menzo beschreven als iemand 'tussen vrouw en freak, mens en dier, hiphop en hedendaags, ongrijpbaar en stereotype: Cherish Menzo overstijgt alle hokjes.'

3p 14 Leg met de beschrijving van Menzo uit wat Rasch bedoelt met het *e/se*. Geef vervolgens een vooronderstelling bij de existentialistische definitie van het wezen van de mens.

Leg tot slot met die vooronderstelling uit dat deze definitie aansluit bij Rasch' *e/se*.

Opgave 3 Dieren begrijpen

Mensen proberen zichzelf vaak beter te begrijpen door zich te vergelijken met andere dieren.

René Descartes dacht dat mensen fundamenteel verschillen van dieren. Deze opvatting had gevolgen voor de behandeling van dieren door mensen.

Mensbeelden, zoals dat van Descartes, hebben een ethische dimensie.

- 2p 15 Leg met het mensbeeld van Descartes uit dat mensen volgens hem verschillen van dieren.

Leg vervolgens met de behandeling van dieren door mensen uit dat Descartes' mensbeeld een ethische dimensie heeft.

Chimpansees lijken in veel opzichten op mensen. Op internet gaan filmpjes rond die suggereren dat chimpansees kunnen lachen. Zo is te zien hoe een chimpansee verrast reageert op een goocheltruc, waarbij een bekertje buiten zijn zicht wordt leeggemaakt. Als de chimpansee het lege bekertje ziet, zet hij grote ogen op en valt met open mond achterover.

Volgens Helmuth Plessner is lachen typisch menselijk, vanwege de dubbelzinnige verhouding van mensen tot hun eigen lichaam en het menselijke vermogen tot symbolische uitdrukkingen.

Plessner stelt dat zijn theorie over lachen niet door waarnemingen kan worden weerlegd. Volgens veel dieronderzoekers zou een waarneming zoals het beschreven filmpje, wel kunnen bewijzen dat chimpansees kunnen lachen.

- 3p 16 Leg met het voorbeeld van lachen de dubbelzinnige verhouding van de mens tot het eigen lichaam uit.

Leg vervolgens uit dat chimpansees volgens Plessner **niet** kunnen lachen. Ga daarbij in op het vermogen tot symbolische uitdrukking.

Geef tot slot met het vermogen tot symbolische uitdrukking een argument **tegen** Plessners standpunt dat chimpansees niet kunnen lachen.

Dieronderzoek kan op verschillende manieren worden gedaan. Zo kun je door samen te leven met een huisdier en er een persoonlijke band mee op te bouwen, je huisdier misschien goed leren kennen. Veel mensen kunnen voorbeelden geven waarmee ze de intelligentie of de emotionele gevoeligheid van hun eigen huisdier proberen aan te tonen. Sommige onderzoekers zien wetenschappelijke experimenten echter als betrouwbaarder, onder andere omdat de onderzoekers daarbij onzichtbaar kunnen blijven.

In de wetenschapsfilosofie wordt een onderscheid gemaakt tussen waardegebondenheid en waardevrijheid.

- 1p 17 Leg uit dat dieronderzoekers een voorkeur kunnen hebben voor experimenten boven alledaagse observaties, met de begrippen waardegebondenheid en waardevrijheid.

Volgens Vinciane Despret raden sommige dieronderzoekers het af om met katten te werken in experimenten. Het probleem is dat katten niet meer meewerken zodra ze doorhebben dat ze in een experiment zitten waarin hun vrijheid wordt beperkt. Katten werken alleen mee als ze een goede band hebben met de onderzoekers. Despret wijst erop dat de opstandigheid van katten door veel onderzoekers is aangezien voor domheid.

Volgens Despret doet dieronderzoek vaak geen recht aan dieren. Zij bekritiseert twee uitgangspunten van experimenteel dieronderzoek:

Uitgangspunt 1

Dieren moeten vanuit een derdepersoonsperspectief worden bestudeerd.

Uitgangspunt 2

De onderzoeker moet onzichtbaar zijn.

- 1p **18** Beargumenteer met het voorbeeld van de katten of jij het eens bent met Desprets kritiek op uitgangspunt 1.
- 1p **19** Beargumenteer met het voorbeeld van de katten of jij het eens bent met Desprets kritiek op uitgangspunt 2.

Mensen met een huisdier zullen het wellicht fijn vinden om op tijd te signaleren dat hun huisdier ziek is. De technologie om vroegtijdig ziektes te signaleren is volop in ontwikkeling, bijvoorbeeld via het monitoren van lichaamstemperatuur en beweging van dieren. Volgens onderzoekers hebben veel huisdiereigenaren behoefte aan dergelijke technologie. Mogelijk zal in de toekomst ook het psychische welbevinden van de dieren kunnen worden gemeten. Het baasje van een kat zou bijvoorbeeld een seintje kunnen krijgen als zijn kat neerslachtig is.

Volgens het dataïsme, zoals beschreven door Yuval Noah Harari, is het psychische welbevinden van dieren in principe via technologie vast te stellen.

De hermeneutiek pleit voor interpretatie als methode binnen de wetenschap.

- 2p **20** Leg de opvatting van het dataïsme uit dat het psychische welbevinden van dieren in principe kan worden vastgesteld via technologie. Geef vervolgens met interpretatie als methode binnen de wetenschap een argument **tegen** deze opvatting.

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

Er wordt ook gewerkt aan een app die het mogelijk moet maken om diertalen te verstaan via een soort *Google Translate*. Dit zou een nieuw hoofdstuk kunnen worden in het dierenonderzoek, maar ook in onze dagelijkse omgang met dieren. Via de app zou je bijvoorbeeld aan je kat kunnen vragen hoe zij zich voelt.

Volgens George Lakoff en Mark Johnson zit de menselijke taal vol metaforen.

- 2p 21 Leg uit dat oriënterende metaforen een probleem kunnen zijn bij het vertalen van mensentaal naar diertaal. Gebruik daarbij een voorbeeld van een oriënterende metafoor.

Sommige wetenschappers voorspellen dat het spreken met dieren via een vertaalapp binnen tien jaar mogelijk zal zijn. Dit kan grote gevolgen hebben voor het dierenwelzijn. Door de vertaalapp zouden veel meer mensen kunnen begrijpen wat dieren in de bio-industrie vinden van de toestand in de stallen.

Volgens Peter-Paul Verbeek verandert techniek het moreel handelingsvermogen van de mens.

- 1p 22 Leg deze opvatting van Verbeek uit, met het voorbeeld van de vertaalapp voor diertalen.

Donna Haraway stelt voor om de grenzen in ons denken, zoals de grens tussen mens en dier, te vervagen. Een vertaalapp voor diertalen kan hierin een rol spelen.

- 2p 23 Geef een argument dat een vertaalapp voor diertalen bijdraagt aan de door Haraway gewenste grensvervaging in ons denken over mens en dier. Geef vervolgens een argument dat een vertaalapp voor diertalen **niet** bijdraagt aan deze grensvervaging.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.